

Önyargının Nedenleri

İbrahim GÜRSES

Öğr. Gör. Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Önyargı öteki şahıs ve gruplara karşı hoşgörüsüz, haksız ve ayrımcı tutumlardır. Dogmatik kanaatleri içerdiği için değiştirilmesi oldukça zordur. Bireylerin ve toplumların ilişkisini bozan önyargılar psikolojik, tarihsel, ekonomik, durumsal ve başka sosyo-kültürel faktörlerden kaynaklanabilmektedir. Dindarlık önyargı ilişkisi karmaşıktır. Dindarların önyargılarını din ile değil, başka psikososyal motifler ile açıklanmak gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Önyargı, Kategorizasyon, Kalıpyargılar, Ayrımcılık

Abstrac

Causes of Prejudice

Prejudice is intolarate, unjudged and discriminative attitudes towards other individials and outgroups. Since it includes dogmatic acknowledges, it is higly difficult to change it. Prejudices that involved relationship of individuals and societies are caused from psychological, historical, economical, phenomenal and other social-cultural factors. There is a paradoxical relationship between religiosity and prejudice. It is not religion but other psycho-social motives that which cause prejudices.

Key Words: Prejudice, Categorisation, Stereotyp, Discrimination

GİRİŞ

Harding ve arkadaşları önyargı (prejudice)yı başka şahıslara veya gruplara karşı hoşgörüsüz, haksız ve ayrımcı tutumlar olarak

tanımlar¹. Goldstein ise, bir grup veya o grubun üyeleri hakkında olumsuz bir değerlendirme olarak tanımladıktan sonra önyargıyı iki tipe ayırır: "Öteki"ni olumsuz bir değerlendirme ve "öteki"ne karşı olumsuz bir davranış². Schleiermacher'e göre ise "önyargılar yan tutma ve acelecilikten kaynaklanır". O'na göre, yan tuttuğundan dolayı otoritelere itaat eden kişide peşin hükümler bulunur. Bireyi belirleyen peşin hükümler onun yan tutmasından kaynaklanır³. Önyargı (veya hoşgörüsüzlük), hissedilebilir ve açığa vurulabilir bir şeydir. Bir grubun tamamına veya bir şahsın doğrudan kendisine yöneltilir. Çünkü o şahıs, artık bir grubun üyesi olarak algılanmaktadır⁴.

Yapılan tanımlarda da görüleceği üzere, önyargıda diğer insanları grup aidiyetlerine göre değerlendirici bir tutum söz konusudur. Önyargılar, belirli bir dış grup hakkındaki olumsuz dogmatik kanaatleri içerdikleri için bir taraftan çok önceden ifade edilmiş, olgunlaşmamış, her türlü kanıttan önce peşinen karar verme ve diğer taraftan da bireyden ziyade gruba yönelik oluş söz konusudur. Eğer önyargılar davranışa dönüşür ise, artık bunun adı *dışlama* (discrimination*) dır. Yani önyargı bir tutum, dışlama ise bir davranıştır⁵.

Önyargıda muhakeme etmeden bir konum alış söz konusudur. Önyargı akıl öncesidir, rasyonel bir teste tabi tutmadan yaptığımız bir tercihtir ve rasyonel terimlerdeki motivlere yoramayacağımız duygular ve içgüdüler ile belirlenir⁶.

Her tür usavurumsal işlemde önce gelen önyargılar üç değişik biçimde kendini gösterir:

1. Gelişigüzel bir gelişmenin ve büyümenin sonucu olarak ortaya çıkabilir (bu akılcılık normuyla başlayabilir).

¹ DEAUX, Key, WRIGHTSMAN, Lawrence., *Social Psychology in the 80's*, Brooks-Cole, California 1984, s. 254

² GOLDSTEIN, Jeffrey, *Social Psychology*, Academic Press, London 1980, s. 348

³ Bkz. GADAMER, Hans George, *Verité et Methodé Editions du Seuil*, Paris 1976, s. 103-115

⁴ Bkz. BANYARD, Philip and HAYES, Nicky, *Psychology*, Chapman and Hall, London 1994, s. 404; SEARS, David D., PEPLAU, Letita Anne, TAYLOR, Shelley E., *Social Psychology*, Prentice-Hall, New Jersey 1991, 7. th Edition, s. 399

* Diskriminasyon konusuna ileride genişçe yer verilecektir.

⁵ BİLGİN, Nuri, *İnsan İlişkileri ve Kimlik*, Sistem Yay., İst. 1996, s. 98; BİLGİN, Nuri, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu* Ege Yay., İzmir 1994, s. 172; ŞERİF ve ŞERİF, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, Sosyal Yay., İst. 1996, c. II, s. 649

⁶ LINDBOM, Tage, *Başaklar ve Ayrık Otları Modernliğin Sahte Kutsalları*, (çev. Ömer Baldık), İnsan Yay., İst. 1997, s. 92

2. Bazen tecrit, dışlama ve hakların inkarına götürebilir (bu da adalet normundan hareket eder).

3. Ve sonuçta önyargı küçük görmeye, reddetmeye götürür; bu da insan hissiyatının bir biçimidir⁷.

Bu ayrımlarda duygusal, düşünsel ve davranışsal ögenin bulunduğu görülmektedir. Bu öğelerin etkisi altında kişi dışlama davranışında (discrimination) bulunur. Başka bir deyişle aynı koşullar altında aynı biçimde davranılması gereken iki kişiye farklı farklı davranışlarda bulunur. Örneğin lokantaya giden iki müşteriden birine dış görünüşünden dolayı daha kötü muamele edilebilir. Dolayısıyla önyargı olumsuz bir tutumdur ve birçok sosyal durumda kendini gösterebilir⁸.

Bireylerin veya herhangi bir şeyin lehinde ya da aleyhinde önyargıya dayalı fikir, peşin hüküm olarak tanımladığımız önyargı, psikolojideki kullanımında, sadece inançlar ve fikirler hakkında peşin hükümü değil, aynı zamanda duygusal çağrışımı da içerdiğinden geniş bir anlam kazanmıştır. Fakat, *birey* veya *şeylerin* bizatihi kendisinden ziyade onların toplumsal grupları ve grup üyelikleri hakkındaki görüşlere hasredilmiş olması bakımından da psikolojik kullanımda anlamı daralmıştır. Onun için psikoloji biliminde önyargı iki görünüşe sahip bir tutum olarak değerlendirilir: Belli sosyal gruplar hakkındaki görüş, inanç ve fikirlerin muhtevassından ve tabiatından meydana gelen *bilişsel* (cognitive) görünüş; duygu ve değer birleşmesinden oluşan *duygusal* (affective) görünüş.

1. ÖNYARGININ NEDENLERİ

İnsan davranışı boşlukta oluşmaz. Bir nedeni (determination) gerektirir. Peki, bir ferdin farklı ve yabancı şahıs, grup ya da düşüncelere karşı peşin hükümü nereden gelmektedir?

Önyargı nedeni sayılabilen ferdî motifler hakkındaki anlayışların çoğu, direkt veya dolaylı olarak Freudyen teorilerden etkilenmiştir. Freud'un önyargı ile ilgili iki temel görüşü vardır: Dışgrup (outgroup) düşmanlığın kaçınılmazlığı ve önyargının grubu bir arada tutma işlevi. Örneğin bir keresinde O şöyle yazmıştı: "Önyargının, bir kısım insanların saldırganlık göstermelerini istiyab etmesi kadar, önemli sayıda insanı da sevgide birbirine bağlaması her zaman müm-

⁷ ALLPORT, G.W., "The Religious Context of Prejudice", Journal for the Scientific Study of Religion, 1966, vol. 6, s. 448

⁸ CÜCELOĞLU, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, 3. Baskı, İst. 1996, s. 543

kündür". Tabii ki bu görüş, Sosyal Darwinizm'in görüşlerine oldukça uygun düşmektedir⁹.

İnsana ait ürünü her durumu insan psikolojisine ve insan kişiliğine bağlayan psikanalitik yaklaşıma göre önyargı psikodinamik bir süreçtir. Psikanalistlere göre önyargılar ve kalıpyargı (stereotype)lar insanın doğal bir eğilimiyle ilişkilidir. Bu yaklaşım sahipleri, ilk çocukluk yıllarında yaşanan engellenmelerin duygusal gerilimler yaratıldığını ve ileriki yıllarda içinde bulunulan durum tarafından haklılaştırılmayan birtakım saldırganlık ve düşmanca duygular duyulduğunda, bunların yansıtma mekanizması (projection) vasıtasıyla başkalarına yüklediği şeklinde bir model geliştirmişlerdir¹⁰. Aslında kişinin önyargılı tutumu, kendinin de farkında olmadığı bir gereksinmeyi karşılamaktadır. Bu gereksinme, yıpranmış olan egosunu tamir etmek ve yükseltmektir¹¹.

Freud'un kişilik teorisinin çok yoğun tesirinde kalmış olan Otoriteren Kişilik yazarları (Adorno ve ark.)na göre de önyargı bilinçaltı ihtiyaçların, çatışmaların ve savunma mekanizmalarının bir ifadesidir¹². Onlar, önyargı ve stereotipleri kişiliğin bir boyutu olarak değerlendirmişlerdir. Bu perspektif, ana-babanın çocuklar üzerindeki etkilerinden yola çıkmaktadır. Bu görüşe göre önyargı, olumsuz erken çocukluk çağı tecrübeleri ve engellenme sonucu beliren saldırganlık duygusunun yön değiştirerek dışgruplara yöneltilmesidir. Onlara göre, önyargılı kişiler, diğer insanlarla onların kişisel niteliklerinden ziyade, onların sosyal rollerini ve etnik grubunu betimleyen hazır klişelerle bakarlar. Farklı insanlar, milliyetler ve etnik gruplar hakkında katı ve kapalı kanaatleri vardır. Diğer gruplardan katı bir şekilde söz ederler. Çocuklukta ana-babalarına hissettikleri çift yönlü duygularını ifade edememeleri nedeniyle zihinlerinde bir klikleşme oluşur; bu duygular iyi ve kötü diye ikiye ayrılır. Olumlu yanlar ana-babaya bağlı kalır, olumsuz ve düşmanca duygular ise başka hedeflere, örneğin azınlıklara veya sosyal normlardan sapanlara yöneltilir. Sonuçta ana-baba figürleri tüm erdemlerin somut sembolü olurken, diğerleri kötülüklerin sembolü olmaktadır. Bu anlayış önyargılı ayırımı kişilik psikodinamiğine dayayarak açıklamaktadır. Kişinin güdülerinin doyumu engelleniyorsa ortaya çıkan sıkıntı saldırganlığa dönüşecek, bu saldırganlığın doğrudan ifadesi toplumca

⁹ HARRE and LAMB, *The Dictionary of Personality and Social Psychology*, s. 268, 269; Freud'un önyargı ile ilgili görüşleri için bkz. FREUD, Sigmund, *Civilization and its Discontents*, Standart Edition, Op., cit. 1930 (1976), s. 14

¹⁰ BİLGİN, *İnsan İlişkileri ve Kimlik*, s. 103; BİLGİN,... *Kimlik Sorunu*, s. 176

¹¹ KAĞITÇIBAŞI, *İnsan ve İnsanlar*, Evrim Yay. 7. Baskı, İst., 1991, s. 156

¹² CRIDER, Andrew B., KAVANAUGH, Robert D., GOETHALS, George R., SOLOMON, Paul R., *Psychology*, Harper Collins, New York 1993, 4. Baskı, s. 498

hoşgörülmediğinden, yön değiştirerek toplumun horgördüğü azınlık gruplarına ya da dışgruplara karşı ayırıcı önyargı şeklinde ifade edilecektir¹³.

Yapılan değerlendirmelerden hareketle önyargı hakkındaki psikodinamik teorileri iki grupta toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi, önyargıyı insanî durumlarda aramaktadır; çünkü, engellenme insan hayatında kaçınılmazdır. Engellenme ve mahrumiyet, kontrol edilemeyen ve muhtemel olarak etnik azınlıklara boşaltılan düşmanlık içtepilerine kılavuzluk eder. Engellenme sonucunda, saldırılabilir bir hedef bulunamadığında engellenmeden doğan sonuçlara karşılık asıl hedef yerine başka hedeflere, "şamar oğlanı" (veya günah keçisi-scapegoating) hedefine saldırılır. Zencileri linç etme, sinegogları yakma ve azınlık gruplarının temsilcilerine saldırma böyle davranışların örnekleri olmuştur.

Psikodinamik teorilerden ikincisi, önyargının ancak zayıf bir karakter veya kusurlu bir kişilik yapılanmasına sahip bir insanda gelişeceği noktasına odaklanmıştır. Bu perspektif, önyargıyı normal bir durum olarak kabul etmez; önyargı nevrotik insanların güvensizliği ve şiddetli anksiyetenin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır¹⁴.

Pettigrew, psikodinamik yaklaşımların her birini, bir haricileşme süreci olarak tanımlamaktadır. İnsanlar harici olayları kendi kişisel algılarına göre yorumlamaktadır. Örneğin titizlik takıntısı olan bir kişi, insanları dağınık ve düzensiz olarak görebilir. Böyle bir durumda kişi kendi psikolojik "takıntıları"nı yansıtmaktadır. Bu teoriye göre, eğer önyargıyı değiştirmek istiyorsak, direkt olarak önyargılı kişinin üzerinde odaklanmak gerekmektedir. Fakat yine de bazı önyargılı insanların durumunu açıklamada, psikodinamik yorumlar uygun düşmeyebilir. Bu açıdan, psikodinamik yaklaşım, sosyal yapının her yerine sinmiş olan önyargı ve diskriminasyonu izah etmede tek başına yeterli değildir¹⁵.

Önyargıyı yalnızca psikolojik açıdan ele alış, kişi düzeyinde durumu açıklasa bile, toplum düzeyinde bazı sorulara cevap verememektedir. Bu nedenle önyargıyı sadece psikolojik açıdan incelersek, psikolojik indirgeme yapmış oluruz. Oysa sosyal-psikolojik ele alış, gözleme dayanan sosyal olgu düzeyinden başlayıp kişilik düzeyinden geçerek gene sosyal düzeye geçmektedir¹⁶. Bu açıdan önyargıyı inceleyen tarihsel, sosyo-kültürel nedenleri gözönünde bulundurmak

¹³ Bkz. KAĞITÇIBAŞI, *İnsan ve İnsanlar*, s. 8, 9; BİLGİN, *Kimlik Sorunu*, s. 119

¹⁴ DEAUX and WRIGHTSMAN, *Social Psychology...*, s. 263, 264

¹⁵ Age., s. 263, 265

¹⁶ Bkz. KAĞITÇIBAŞI, *İnsan ve İnsanlar*, s. 9; ŞERİF ve ŞERİF, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, c. II, s. 664

gerekmektedir. Çünkü insan davranışları içinde olduğu bağlam (context)dan bağımsız incelenmezler. Az önce de ifade ettiğimiz gibi, önyargıyı uyaran koşullar hakkında bilgiye sahip olmaksızın tek tek bireyler düzeyinde analiz yapmak, sadece kişilik özelliklerinin bir betimlemesi olmaktan öteye gidemez¹⁷. Peki, öyleyse önyargıyı uyaran faktörler nelerdir? Deaux ve arkadaşları, önyargı nedenlerini şu başlıklar altında sıralamaktadırlar: Tarihsel, ekonomik, durumsal (fenomenal), kişiliksel ve sosyokültürel nedenler¹⁸.

Önyargı psiko-sosyal nedenlerin yanısıra, pratikte sağladığı sosyo-ekonomik avantajlar açısından da değerlendirilmiştir. Klineberg, önyargıların pratik bir amaca yönelik olabileceğini ve bazılarının bundan yarar sağladığını, çeşitli örnekler vererek ustalıkla ortaya koymuştur. Kölelik ve sömürgecilik dönemlerinde önyargıların ekonomik yararları açıktır; bu sayede beyazlar istedikleri her şeyi ele geçirmişlerdir. Nazi Almanyası'nda Yahudilerin işgal ettiği mevkiiler, seçimler öncesinde partizanlara vadedilmiş ve bu az çok yerine getirilmiştir. Fakat, yine de önyargılı kişiler genelde ekonomik motivasyonları gizleyerek daha soylu nedenler gösterirler¹⁹. Herder ise, "önyargı zamanında iyidir" der. Çünkü insanı mutlu kılar. Halkları kendi merkezine getirir ve onları köklerine sağlam bir şekilde bağlar. Allport'a göre de önyargı -özellikle de dışgüdümlü dindarlar için- pratikte yararlar sağlayan bir oluşumdur. Freud açısından da önyargı önemli sayıda insanı sevgide birleştirme kapasitesine sahiptir. Önyargı, bize verilmiş olan hayatı korumaya yönelik iş görür. Bireylerin ve sosyal hayatın savunma mekanizmalarından biridir. Bireyin, grubun ve cemaatin varlığını sürdürmesini sağlayarak bozulma ve dağılmaya karşı mukavemet eder²⁰.

Prothro'nun bir "Amerikan açmazı" olarak değerlendirdiği önyargılar, aileden, öğretmenlerden ve akrağağlardan edinilmiş tutumlardır²¹. Bu nedenle önyargıları sadece insanın doğal eğilimine bağlamak yerine öğrenme sürecinin bir parçası olarak da görmek gerekmektedir. Önyargılar, bizim deneyim yoluyla elde ettiğimiz tüm değer sistemlerine veya tutumlara uygulanan açıklayıcı ilkelere tabidir. Kaldı ki önyargının gerçeklik üzerinde yaptığı çarpıtmalar ilk çocukluk yıllarında görülmez, sonradan belirir. Eğer sosyal hiyerar-

¹⁷ ŞERİF ve ŞERİF, Sosyal Psikolojiye Giriş, c. II, s. 657

¹⁸ DEAUX and WRIGHTMAN, *Social Psychology...*, s. 260-266

¹⁹ BİLGİN, *İnsan İlişkileri ve Kimlik*, s. 105

²⁰ Bkz. BİLGİN, *Age.*, s. 111; BİLGİN, *Kimlik Sorunu*, s. 181; ALLPORT and ROSS, "Personal Religious Orientation..." *Current Perspectives...*, s. 133; HARRE and LAMB, *Dictionary of Personality...*, s. 269; LINDOM, TAGE, *Başaklar ve Ayrık Otları Modernliğin Sahte Kutsalları*, (çev. Ömer Baldık), İnsan Yay., İst. s. 92-105

²¹ GOLDEN, *Social Psychology*, s. 362, 363, 372

şinin dayattığı engeller yoksa, fiziksel görünüş bakımından farklı insanlar arasında derin dostluklar kurulabilir²².

Sosyal öğrenme yoluyla edinilen önyargılar çok küçük yaşlarda aile içinde öğrenilmeye başlar. Çocuk, sen kimsin diye sorulduğunda etnik veya dinî grup üyeliğine göre cevap verebilir. Bunun yanında bazı grup etiketlerini öğrenmiştir; bu grup etiketleri küçümseyici sıfatlar içeriyorsa, çocuk bu kelimelerin yalnızca öfkeli olduğunda ya da kötü söz söylenirken kullanıldığını bilir. Çocuk biraz büyüyüp okula gitmeye başlayınca, içinde yetiştiği mahalle, kasaba onu etkilemeye devam eder. Çocuğun çevresinde söylenen sözler, yapılan davranışlar, yargılamalar, dedikodular, uydurulan lakaplar çocukların zihinlerinde izlerini bırakırlar ve onların da ana-babaları veya komşuları gibi aynı önyargıları benimsemelerine yol açar. Böylece çocuk kesin özdeşleşmeler kurarak hayatta bazı "yerleri"nin olduğunu farkına varmaya başlar. Gelişen egosu, "ben neyim" in yanısıra "ben ne değilim" den oluşur. Kendi tarafındakilere ve başkalarına "nasıl davranırım" üzerinde kavramlar geliştirir. Akran grupların etiketlerini kullanır. Liseye vardıklarında ise çocukların kalıpyargıları neredeyse erişkin topluluğunun kalıpyargılarının düzeyine yaklaşır. Bu esnada kalıpyargıların oluşmasında ana-babanın ve akranların rolü unutulur ve bunun eskiden de böyle olduğu düşünülür²³. Yetişkinlik çağında ise o, artık daha geniş bir sosyokültürel yapının neden olduğu önyargılara sahip biridir.

Sosyologlar ve antropologlar, önyargı ve dışlama nedenleri olarak sosyokültürel faktörlere vurgu yapmaktadırlar. Bu sosyokültürel faktörler arasında (1) şehirleşme, makinalaşma ve karmaşanın artma fenomeni (2) belli grupların yukarı doğru yükselme hareketliliği (3) yetenek ve eğitime fazlaca vurgu, iş (meslek) yetersizliği ve "öteki" ile rekabet (4) zaten sınırlı olan kullanılabilir alan üzerinde nüfus artışı ve yeterli konut olmayışı (5) birçok insanın geçim standardındaki yetersizliğin başkalarına (diğer insanlara, organizasyonlara, kitle iletişim araçlarına...) bel bağlamaya neden olması ve davranışların uydumcu tipte sonuçlanması ve de (6) ahlakî değişmelerle birlikte ailenin rolü ve fonksiyonunun değişmesi ve bir de medya sayılabilir²⁴.

Thomas Pettigrew önyargıda kişiliğin ve kültürel olarak öğrenilmiş tutumların her ikisinin de rolünü test etmiş ve bunun kültür-

²² BİLGİN, *Kimlik Sorunu*, s. 177; BİLGİN, *İnsan İlişkileri ve Kimlik*, s. 104

²³ CÜCELOĞLU, *İnsan ve Davranışı*, s. 554; ŞERİF ve ŞERİF, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, c. II, s. 663

²⁴ DEAUX and WRIGHTMAN, *Social Psychology*, s. 261, 62; SEARS et. all., *Social Psychology*, s. 404

den kaynaklandığı sonucuna varmıştır²⁵. O, önyargıyı kişilik dışı süreçlerle açıklarken bu süreçleri şöyle tasnif etmiştir: a. Sosyal uyum (conformity): Kişi önyargılı tutumunu, değer verdiği- ve aynı tutuma sahip- kişilerle iyi ilişkilerini sürdürmek için kullanabilir. b. Nesne değerlendirmesi (object appraisal)²⁶.

Buraya kadar ifade ettiklerimizden de anlaşılacağı üzere önyargıyı anlamada psikolojik ve sosyal faktörlerin ikisinin de önemli olduğu görülecektir. Açıkçası, önyargı gibi sosyal bir durumu yalnızca ferdi kişiliğin bir sonucu olarak anlamak mümkün değildir. Öncelikle, sosyal ve kültürel etkiler çok daha güçlüdür. Diğer taraftan da bu alışkanlıkları gerçekleştirenler fertlerdir²⁷. Bu açıdan önyargıyı incelerken, bir tarafta *psikolojik* diğer tarafta da *sosyal indirgemecilikten* kaçınmak için önyargı fenomenini durumsal, kişisel ve sosyokültürel faktörlerin *karşılıklı ilişkisi* açısından ele almak daha doğru görünmektedir. Böylece önyargının, psikodinamik, tarihsel, ekonomik, durumsal, sosyal öğrenme, kitle iletişim ve kültürün oluşturduğu faktörler yumağının ortak etkimesi sonucu oluştuğu görülmektedir. Goldstein'in dediği gibi, önyargılar daha çok, belki de en önemli olarak durumsal, tarihsel ve kültürel düzeyde ortaya çıkmaktadır. Eğer bu argümanlar doğruysa, ne zaman ki büyük ölçüde sosyal-politik-tarihsel-ekonomik bağlam (context) değişir, o zaman önyargı ve ayrımcılık (discrimination) da değişecektir²⁸.

2. KOGNİTİF (BİLİŞSEL) YAKLAŞIMLAR

2.1. KATEGORİZASYON

İnsan, bir uyaranlar dünyasında yaşamaktadır. Hem dış dünyanın uyaranları hem de kendi iç âleminden şuurlu alanına hücum eden hatıra, hayal, düşünce v.d.nin baskısı altında sürekli uyum sağlamak zorunda kalan insanın bilgi işlem kapasitesi zorlanır.

Bu nedenle insanlar, uyaranları sınıflandırarak ya da gruplandırarak algısal alanı örgütlerler. Algılayıcılar, herhangi bir şeyi kendiliklerinden bir sınıfın ya da kategorinin parçaları olarak algırlarlar. Elbiseleri pis ve dağınık bir kimseyi gördüğümüzde, onu herhangi bir

²⁵ Bkz. CRIDER and et. all., *Psychology*, s. 440

²⁶ KAĞITÇIBAŞI, *Gençlerin Tutumları Kültürlerarası Bir Karşılaştırma*, Sevinç Matbaası, Ankara 1973, s. 10

²⁷ BENYARD and HAYES, *Psychology*, s. 407

²⁸ GOLDSTEIN, *Social Psychology*, s. 372

adam olarak değil, dağınıklar ya da dilenciler sınıfına sokarız²⁹. Bize dışadönük birisiyle tanıştırlacağımız söylendiğinde, hemen dışadönük insan kategorisinin özelliklerini hatırlar, cana yakın, samimi, aktif, yüksek sesle konuşan, kendine güvenen bir insan bekleriz. Gerici insan kategorisinin benzer özelliklerini sarıklı, cüppeli veya namaz kılan, günaydın yerine "selamün aleyküm" diye selâm veren kişiler olarak oluşturan biri, bundan böyle aynı özellikleri taşıyan insanlarla karşılaştığında onların entellektüel donanımlarına bakmadan gerici diye etiketlendirebilir. Kategorik algılayışta algı objesi artık bir grubun üyesidir. Benzer özellikleri olan herşey artık o kategori doğrultusunda algılanır. Bu yüzden "önyargı ve stereotiplerin normal bilişsel sistemlerin yani kategorizasyonun bir sonucu olarak ortaya çıktığı³⁰" ileri sürülmüştür.

Biz sadece başkalarını bir grubun veya sınıfın (kategori) üyesi olarak algılamayız; aynı zamanda kendimizi de bir grubun ferdi olarak algılarız. Bu bir aidiyet duygusudur. Birey tek başına hiçbir zaman yalnız olmadığı gibi, bir grup da yalnız değildir. Diğer gruplar tarafından çevrelenmiş durumdadır. Dışgrup (outgroup) çeşitli özellikler yüklenerek inşa edilir ve dış grubun varlığıyla diyalektik bir ilişki içinde içgrup (ingroup) oluşturulup tanımlanır. Her iki grubun üyelerine birtakım özellikler atfedilir ve bu iki grup, iki farklı kategori olarak algılanır. İki grup arası mesafe büyütülür; iki grubun üyeleri birbirinden tamamen farklı, aynı grubun üyeleri ise benzer olarak algılanır³¹. Bu iki grup arasındaki mesafenin kapanmaması için çaba sarfedilir. Bu, bir "mesafe" kaygısıdır. "İnsan öteki insanlar ile, öteki insanlar için ve öteki insanlara karşı sürdürdüğü günlük yaşam uğraşında sürekli olarak ötekiler karşısında farklı olma kaygısı yaşar. Bu kaygı, ötekiler karşısındaki farkı kapatma, kendisi ötekilerden geriyse, bu geriliği giderme veya ötekilerden üstünse, onları altta tutma kaygısıdır. Ötekilerle kendisi arasındaki "mesafe"nin kaygısı - insanın kendisine de örtülü kalan bu kaygı- ötekilerle birlikte olmayı gerginleştirir³²". Birey bir kez kendi grubunun tepede yer aldığı ve diğer grupların aşağıya doğru sıralandıkları şeklinde bir sosyal mesafe ölçeği benimsedikten sonra, dışgruplara karşı önyargısını genelleme eğilimi gösterir³³. Kendisini dahil ettiği bir içgrup ve karşısında

²⁹ SEARS, David D., FREEDMAN, Jonathan L., PEPLAU, Letita A., "Sosyal Biliş (Social Cognition)", *Hitler İsteseydi...*, Yay. Haz. Ali Dönmez, Gündoğan Yay., Ankara 1994, s. 238, 242; GOLDEN, Social Psychology, s. 350, 351

³⁰ BİLGİN, *İnsan İlişkileri ve Kimlik*, s. 97

³¹ Age., s. 74, 75, 86

³² HEİDEGGER, Martin, "Günlük İnsan ve 'Onlar' Alanı", (çev. Akın Etan), *Çağdaş Felsefe*, Bedia Akarsu, MEB, İst. 1979, s. 232

³³ ŞERİF ve ŞERİF, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, c. II, s. 665

bir dışgrup ya da "biz" ve "onlar" kategorileri yaratılır. Bu bir kategorizasyon işlemidir ve dışgrup artık bir "şamar oğlanı"dır³⁴.

İnsan sadece kategorizasyon yapmaz, aynı zamanda belirli bir uyarının kategoriden farklılıklarını da belirleyerek *ayırıştırma* yapar. Ayırıştırma belirli bir uyarını genel bir kategoriden ayırma veya özel bir durum olarak alma sürecidir. Bu hem hoşgörülü hem de önyargılı kimselerde gözlenebilir³⁵.

Kategorizasyon aynı zamanda tehlikeli bir süreçtir. Çünkü "öteki" hakkındaki önyargı ve genellemeler kategorizasyona kolayca eşlik eder. Tabii ki kategorize edilen ve etiketlenen sadece diğer(ler)i değildir; benzer şekilde kendimizi de kategorize ederiz. Kendimizi dost canlısı, entellektüel, müzisyen vs. şeklinde etiketlendirebiliriz³⁶.

Kategorizasyon elbette ki hayatı kolaylaştıran bir bilişsel (cognitive) sistemdir. Önyargının kolaylıkla kendisine eşlik edebildiği bir bilişsel sistem. Ancak insan zihninin sınıflayıcı yapısı önyargıyı bütünüyle açıklamaz. Kategorizasyon, önyargı ve stereotiplerde motivasyonun payı oldukça büyüktür. Gruplar ve kişilerarası ilişkiler motivasyonel faktörler dikkate alınmadan salt bilişsel önermelerden yola çıktığında anlaşılabilir. Kategorizasyon yaklaşımını ele alıp eleştiren Billig ve arkadaşları, bu yaklaşımı *düşüncenin bürokratik modeli* olarak nitelendirirler. Bu yaklaşım, biraz kategorize edildiğinde bir yana düşünen insan, öte yana karmaşık, ehlileştirilmemiş vahşi uyarın dünyası konabilir. İnsan, uyarını bir kategori veya şemaya kapatmak için tuzak kuran avcı gibidir. Orijinal uyarınlar dünyasının karmaşıklığı azaldıkça, vahşi olan evcilleşecek ve orijinal uyarınlar bir şema içinde hatırlanacaktır. Dolayısıyla düşünme, aşınma olunmayan güven verici aşına kategoriler içinde kapatılması sürecidir. Bu yaklaşımdan çıkan kişi imgesi, bir bürokrattır³⁷.

2.2. KALIPYARGILAR (STEREOTYPE) VE DIŞLAMA

Lipman tarafından sosyal psikoloji literatürüne sokulan stereotip kavramı "bir grup kişiye (etnik, cinsel, mesleki gruplar) atfedilen özellikler bütünü" olarak tanımlanmıştır. Stereotip, tıpkı bir kalıp, bir klişe gibi algı, bellek ve temsilleri etkileyen bir bakış çerçevesi; önyargı ise deneyimden önce a priori bir yargı olarak kanaatleri etkileyen bir hareket noktasıdır. Bir başka deyişle, stereotip algı düzleminde yer alırken, bir sonraki aşamada ortaya çıkan önyargı, kav-

³⁴ BİLGİN, *İnsan İlişkileri ve Kimlik*, s. 78

³⁵ Age., s. 119

³⁶ GOLDEN, *Social Psychology*, s. 351

³⁷ BİLGİN, age., s. 118-120

ram oluşumuyla alakalıdır. Bu anlamda stereotip, önyargıyı bir tür taşıma, ona destek olma, zemin hazırlama işlevi görür³⁸.

Stereotipleme, sadece önyargının sosyal psikolojisine değil aynı zamanda temel algılama sürecine de uygulayabileceğimiz bir kavramdır. Stereotip çoğunlukla onun tetkikinden ziyade yaşanan tecrübenin bir tasnifi, etiketlenmesi veya tanımlanmasıdır ve bu nedenle de gerçek algının dışında bir isimle tanımlanabilir. Stereotipleşmiş algılamada bizim yaptığımız şey, klişeler kullanmakla ve konuşmadaki basmakalıp ifadelerle paraleldir. Biz bir insanı eşsiz, yegane bir fert olarak değil, bir kategorinin temsilcisi veya bir fikrin örneği olarak onu kategorinin içine yerleştiririz. Bizler olayları onların kendine ait yegane doğrularından ziyade kategorilerin tanımladığı gibi daha kolay bir şekilde algılama eğilimindeyizdir³⁹.

Bizler, kadın veya erkek olarak belirli bir çevrenin içine doğarız. Bu çevre, kültürün belli bir tanımına göre bizi bir ırka (beyaz, sarı, siyah), etnik bir gruba (Kürt, Çingene...) bir ulusa (Türk, Fransız vs.), bir uygarlığa (Batı, Doğu) ait sayılmamızı sağlayan nitelikleri veren, bir başka ulusta bulunmayan maddi ve ideolojik olguları önemli ölçüde içselleştirmemize yol açacak şartları sunar⁴⁰. Çevre sadece kendi cinsiyet, ırk ve medeniyetimizle ilgili bilgileri vermekle kalmaz, bunun yanında bizim dışımızdakilerin özellikleri ile ilgili kalıpları da öğrenmemizi sağlar. "Kalıpyargılar yaş, ırk, cinsiyet ve etniklik gibi görsel olarak belirgin özellikler üzerine kurulu oldukları için algısal süreçler bu tür şemalar açısından önemlidir. Sorunlardan biri gruplamanın algı üzerindeki etkisidir. Bir kez siyah olarak gruplandırılan kişi, artık tam anlamıyla siyahtır. Çünkü öyle algılanır⁴¹". Tanımlanabilir gruplar (siyahlar, Doğulular, sarı saçlı kadınlar ya da kısa boylu erkekler gibi) hakkındaki şemalara geleneksel olarak "kalıpyargılar" (stereotype) denir ve şematik işlemin yarattığı yanlışlıkların açıkça görüldüğü ve olumsuz sonuçlarının en çok endişe uyandırdığı konu budur. Fakat bu alanda bile, kalıpyargılara yol açan düşünce sürecinin -sosyal bilgilerin şematik işleminin- kendi içinde kötü ya da patolojik olmadığını kabul etmek önemlidir. Her yeni kişiye benzersiz kişi muamelesi yapmak pek mümkün olmadı-

³⁸ BİLGİN, *Kimlik Sorunu*, s. 173; BİLGİN, *İnsan İlişkileri ve Kimlik*, s. 99; HARLAK, Hacer, *Önyargılar Psikososyal Bir İnceleme*, Sistem Yay, İstanbul, 2000, s. 42-43; Bkz. TEZCAN, Mahmut, *Kültür ve Kişilik*, s. 105; GOLDSTEIN, *Social Psychology*, s. 359

³⁹ MASLOW, Abraham, *Motivation and Personality*, Harper Collins, Newyork 1987, Third Edition, s. 198; SEARS, et. al., *Social Psychology*, s. 398; GOLDSTEIN, age., s. 360

⁴⁰ YÜRÜŞEN, Melih, "Çokkültürlülük mü Çokkültürcülük mü?", *Liberal Düşünce*, sy. 4, 1996, s. 60

⁴¹ DÖNMEZ, Ali, "Bilişsel Sosyal Şemalar", *Hitler İsteseydi...*, s. 228

ğına göre, şemaların ya da "iş gören kalıp yargılar"ın kullanılması, bunlar ek deneyimlerce süzgeçten geçirilinceye ya da yalanlanıncaya kadar kaçınılmaz gibi görünmektedir⁴².

Bir kalıpyargı, kişilik özellikleri (trait) ya da tüm insanlar için doğru olduğunu varsaydığımız fiziksel yüklemelere (atıf-attribution) dair bir bilgi paketidir. Örneğin, kafamızda tipik bir Alman (zeki, titiz, ciddi), tipik bir İtalyan (sanatçı, kaygısız, eğlenceyi seven) kalıpyargısı olabilir. Bu betimlemeler, aynı kategoride yer alan insanların tümüne pek uygulanamaz ve sosyal etkileşimlerimiz için genellikle yanıltıcı referanslar oluşturabilirler⁴³. Bunun yanında stereotiplerin oluşumunda ve gelişiminde grup aidiyeti, bireysel koşullardan daha etkilidir⁴⁴. Biz grubun özellikleri yüceltilip dışgruba karşı kalıcı ve küçültücü kalıpyargılar atfedilir. Sosyal mesafe durumunda, bir gruba en uzak mesafede tutulan grubun üyelerine olumsuz nitelik ve kişilik özellikleri yüklenir. Bir gruba ve üyelerine ilişkin kalıpyargılarla sosyal mesafe normları arasında paralellik vardır. Dilsel ifadelerdeki tonlamaya bakılarak gruplararası mesafenin *derinliği* anlaşılabilir. Aslında kalıpyargılar, dilin kaçınılmaz ürünleri olmamakla beraber dilsel bir kategoridir ve dışgrup üyelerini sanki her biri kalıpyargıdaki kişilik özelliklerine sahipmiş gibi algılama ve onlara bu şekilde tepki verme özelliği taşır⁴⁵.

Stereotiplerin, önyargıların sosyal farklılaşmaya etkisi, dışgrubu olumsuzlayan ve aidiyet grubunu yücelten, bireylere bir tür fedakarlık duygusu kazandırmakla sınırlı değildir. Uzunca bir süre diskriminasyona maruz kalan bazı dışgrupların, kendilerine atfedilen özellikleri paylaştıkları ve benlik imgelerinin stereotip yönünde değiştiği de gözlenmiştir. Bir başka deyişle, stereotiplerin hedefi olanlar, diğerlerinin onlardan beklentilerine ve bu algısal beklentisel bütünü ifade eden sosyal temsillere uygun davranışlar sergileyebilmektedir⁴⁶.

Aslında biz stereotipten bahsederken onun şu özelliklerinden söz ediyoruzdur:

Ayrımcı niteliğe sahip sayılan bireyleri içine alır.

⁴² ATKINSON ve ark., *Psikolojiye Giriş*, (çev. Kemal Atakay, Mustafa Atakay, Aysun Yavuz), Sosyal Yay., İst., 1995, c. II, s. 707

⁴³ Age., c. I, s. 347

⁴⁴ BİLGİN, *Kimlik Sorunu*, s. 180

⁴⁵ Bkz. ŞERİF ve ŞERİF, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, c. II, s. 654-656

⁴⁶ BİLGİN, age., s. 182

Basmakalıp ve amiyane bilgiye dayanırlar. Bu bakımdan sözlü kültüre ait ürünlerdir. Çeşitli gruplarca konuşularak edinilir ve yayılırlar ve böylece davranış durumuna gelirler.

Tahmini veya duygusal bir durumu ifade eder ve "değer yargısı" niteliğindedirler.

Bir değerlendirme olarak yargılar ve önyargılar birbirinden farklıdır. Yargı gerçeğe dayanır. Oysa önyargı, gerçek belli olmadan ortaya çıkar. Önyargılar sempati ve antipati olarak ortaya çıkan tutumlardır. Bu yüzden bazı toplumbilimciler stereotipi, "tutum ile önyargının birleşimi" olarak görmektedirler. Örneğin, *tüm kapitalistler sömürücüdür* stereotipinde bir sınıfa karşı antipatinin yarattığı tutum, yine aynı sınıfa karşı olan önyargı ile birleşmektedir.

Stereotipler, toplumdan, gelenek ve göreneklerden ya da kişisel eğilimlerimizden meydana gelir ve basma-kalıp değer yargıları biçiminde inanışlar yaratırlar.

Gerçeğin yarısından çok daha az bir gerçeği ifade ederler.

Olumlu veya olumsuz, övücü veya yerici nitelik taşırlar ve kısım basit bilgilerdir. Bilgi edinme ve kişisel kanaati kolaylaştırma amacına yönelik iş görürler ve de toplumda köklü halde bulunan önyargıları beslerler⁴⁷.

Stereotipten sonra, neredeyse ismi önyargı ile birlikte anılan bir başka kavram da diskriminasyon (discrimination:dışlama, ayrı muamele etme) terimidir. Geçen başlıklar altında kalıpyargıların, belli bir gruptaki insanların karakteristikleri hakkında o grubun üyelerinin tamamı için genelleştirilmiş muayyen inançlar anlamına geldiğini, önyargının ise, bir insanın sırf bir gruptaki üyeliğinden dolayı ona atfedilen negatif tutum veya değerlendirme demek olduğunu ifade etmiştik. Diskriminasyon ise *önyargının davranışta ifade edilmesi* olarak tanımlanan önemli bir kavramdır⁴⁸. Bir grubun üyelerine karşı, başka bir grubun üyelerine kıyasla daha farklı davranmayı içeren özel bir davranıştır⁴⁹. Sırf belli bir gruba üyeliklerinden dolayı diğer insanları kabul ediş veya reddediş anlamına gelen bir davranıştır. Yalnızca diğer insanların grup üyeliği hakkında temellenen haksız yargılardan ibaret olan diskriminasyon, genellikle önyargı (ırk, soy veya diğer gruplarla ilgili) ile ilişkilidir. Diskriminasyon ve önyargı bir dereceye kadar rekabetle sonuçlanabilen gruplararası

⁴⁷ Bkz. TEZCAN, *Kültür ve Kişilik (Psikolojik Antropoloji)*, Bilim Yay., Ankar 1987, s. 105-107

⁴⁸ CRIDER, et. all., *Psychology*, s. 440; SEARS, et. all., *Social Psychology*, s. 401; Bkz. GOLDEN, *Social Psychology*, s. 372

⁴⁹ DEAUX and WRIGHTSMAN, *Social Psychology*, s. 254; Bkz. SEARS, et. all., age., s. 401

sosyal ilişkilerin tarihsel olarak gelişen sosyo-ekonomik durumları ile ve psikodinamik süreçler ile izah edilebilir⁵⁰.

Önyargı bir tutum (belirli bir grup karşısında lehte veya aleyhte davranma eğilimi); diskriminasyon (ayrı muamele etme/ayrımcılık) ise bir davranıştır. Diskriminasyon, bir dış grubun iç gruba yaklaşmasını imkansız kılacak şekilde mesafeli tutulması ve bunun az çok formel olarak kurumsallaştırılmasıdır⁵¹. Bir grubun üyeleri farklı grupları farklı sosyal mesafelere yerleştirebilir. Bazı gruplar "evlilikle yakın akrabalığa" kabul edilirler. Bazıları ise "yakın arkadaşlar" ya da "komşular" olarak dahi kabul edilmezler ve "ülkemde çalışma"nın içerdiği mesafede tutulurlar. Bazıları ise daha da uzak görülürler ülkeye dahi kabul edilmezler⁵². Bunun en önemli örneklerinden biri, ABD'de 1930'larda zencilerin ve Çinlilerin lokantalara alınmayışıdır. Bu farklı muamelelerin nedeni Uzak Doğululara karşı ırkçı ve ayrımcı önyargıdır⁵³. Bunun yanında İngiltere yasalarında diskriminatif hükümler bulunmamasına rağmen toplumsal düzlemde ayrımcı ve giderek ırkçı tavırlar yaygınlaşmaya başlamıştır⁵⁴. Bu iki örnek bir yana, doksanlı yılların başında bütün insanlık, Bosna'da ayrımcılık ve önyargının nasıl bir soykırıma dönüştüğünü izlemiştir. Aslında bu uzak örneklerin yanında günümüzde üniversitelerimizde yaşanan *başörtü* sorunu, diskriminasyonun en yakın örneğini oluşturmaktadır. Üniversiteyi kazandıkları halde başörtülü olduklarından dolayı kayıt yaptıramayan, okuma hakları ellerinden alınan öğrenciler, "bu ülkede okuma" sınırına sürgün edilmişlerdir. Bu, Allport'un da belirttiği gibi⁵⁵, önyargının oluşturduğu bir tür *hakların inkarı*dır. Bu nedenle önyargı ve diskriminasyon *insan hakları* ihlalleri ve soykırıma varabilecek tehlikeli bir süreci içermektedir.

Önyargı, stereotip ve diskriminasyon bir yandan buna maruz kalan grubun "baştan kendini yenik", "kaybetmeye mahkum" hissetmesine, beklenti düzeyinin düşmesine yol açabilir. Denetim odağı teorisyenlerinin temel varsayımlarından biri olan "başarı olasılığına inancın etkisi" kavramı bu noktada oldukça önemlidir; bireylerin başarıma yönündeki çabaları, büyük ölçüde, onların başarı şansları konusundaki tahminlerine bağlıdır. Bu açıdan diskriminasyonun

⁵⁰ HARRE and LAMB, *The Dictionary of Personality and Social Psychology*, s. 78; Bkz. GOLDSTEIN, *Social Psychology*, s. 349

⁵¹ BİLGİN, *Kimlik Sorunu*, s. 173

⁵² ŞERİF ve ŞERİF, *Sosyal Psikolojye Giriş*, c. II, s. 649

⁵³ KAĞITÇIBAŞI, *İnsan ve İnsanlar*, s. 95

⁵⁴ YÜRÜŞEN, "Çokkültürlülük mü, Çok Kültürcülük mü?", *Liberal Düşünce*, s. 56

⁵⁵ ALLPORT, "The Religious Context of Prejudice", *Journal Scientific Study of Religion*, 1996, vol. 6, s. 448

hedefi olan gruplarda, herhangi bir konuda "teşebbüste bulunma", kişisel mazeretler arayarak kendi köşesinde kalma tarzı bir davranış eğilimi ortaya çıkabilir⁵⁶. Diskriminasyonun hedef gruplarda ya da şahıslarda meydana getirdiği olumsuz durum sadece "geri çekilme" ve "yılgınlık" ile sınırlı değildir; aynı zamanda daha ileri seviyede psikolojik tahribatlar yapmaktadır. Uzmanların %90'ından fazlasına göre diskriminasyona uğrayan grup üyeleri için zarar verici sonuçlar yaratır; diskriminasyon ile demokratik eşitlik ilkeleri arasındaki ilişki, gerilime yol açar; bu grubun üyelerinde aşağılık duygusu ve istenmeme duygusu oluşur; boyun eğiş, kıyım uğrama korkusu, geri çekilme eğilimi ve saldırganlık belirir, gerçeklik algısı bozulur. Bunun yanında diskriminasyon yapan grubun üyelerinde de ruh sağlığı bozukluklarına rastlanır. Dışladıkları gruba haksızlık yaptıklarını düşünmeye başladıklarından, yoğun iç çatışmaları ve suçluluk duygusu yaşarlar⁵⁷.

3. ÖNYARGI-DİN İLİŞKİSİ

Din ve önyargı ilişkisi özellikle Batı'da pek çok araştırmaya konu olmuştur. Çıkış noktasını "bir dine inanmanın önyargı meydana getirip getirmediğinin" oluşturduğu bu çalışmalarda, önyargı-din ilişkisi çeşitli açılardan ele alınmış ve farklı sonuçlar elde edilmiştir.

Bir dine inanmak, olaylar ve olgular karşısında, kısacası evren karşısında pozisyon alışı belirler ve inanana bir zihniyet, bir hayat felsefesi, bir bilinç kazandırır. Bu durumun, fertte, kendisi gibi inananlara karşı bir önyargı oluşturabildiği ifade edilmektedir. Nitekim önyargı bazen "bir dinin ya da ırkın mensupları hakkında ilk negatif hüküm"⁵⁸ şeklinde de tanımlanmıştır.

Genel çizgileriyle ele alındığında, dinî hoşgörüsüzlük, farklı dinî inançları, aynı dinin içinde sapkın olarak nitelenen mezhepleri ve tarikatları vs. hedefleyebilir. Tarihe en yüzeysel bakış bile dinsel hoşgörüsüzlüğün bu çok kaba hatlarıyla yapılan kategorizasyonu doğrulamaya yeterli malzeme sağlayacaktır. Burada vurgulanması gereken nokta, herhangi bir dinin akidelerinin ve teorik olarak vaaz ettiklerinin, dinsel hoşgörüsüzlüğü yahut hoşgörüyü besleyip beslemediği tartışmalarının dinsel hoşgörüsüzlük problemiyle bağlantılı olmadığıdır. Şüphesiz dogmaları bakımından şu ya da bu dinin daha esnek, daha hoşgörülü olduğu iddia edilebilir. Dinî hoşgörüsüzlüğü doğuran şey, dini benimseyen toplulukların özelliklerinde aranmalıdır. Bu nedenle hoşgörüsüzlük, bir dinin herhangi bir topluluk tarafından

⁵⁶ BİLGİN, *İnsan İlişkileri ve Kimlik*, s. 113

⁵⁷ BİLGİN, *age.*, s. 96, 113

⁵⁸ GOLDSTEIN, *Social Psychology*, s. 348

benimsenme süreci içerisinde, başka dinden kişilerle yaşanan çatışmalardan ötürü, başka dinler konusunda topluluğun hafızasına, kolektif hafızaya yerleşen ve kendini sarsılmaz önyargılar şeklinde açığa vuran nefret ve husumet duygularıyla ilişkilidir⁵⁹.

Hayatın içerisinde her zaman objektif davranmadığımız bazı alanlar vardır. Din bunlardan bir tanesidir; diğeri de yandaşlarımızın görüşleridir. Hayata ait bu bağlamların ikisi de bireyi haksız faraziyelere götürebilmektedir. Peki öyleyse hangi noktada mazur görülebilir tercihler, inançlar ve kanaatler önyargının içine katılabilir? Bu konudaki en açık cevap Thomistic felsefeden gelmektedir ve çok basit bir şekilde şöyle tanımlanmaktadır; "haklı gerekçesi olmaksızın diğelerinin kötü olduğunu düşünmek". Önyargının böyle bir tanımlanmasını Spinoza "nefret önyargısı" olarak adlandırır. Doğal olarak bunun yanında "haklı gerekçesi olmaksızın diğelerinin iyi olduğunu düşünmek" (biz bunu bazen çocuklarımızla ilgili yaparız) söz konusudur. Spinoza buna da "sevgi önyargısı" demiştir. Tabii bu nefret önyargısıyla (bizi burada ilgilendiren) iki içeriği tanımlıyoruz: Negatif hissiyat veya negatif tutum ve mantık hatası. Bu konuda en kötü örnek Ku Klux Klan'ın zenci çocukları öldürmesidir. Ya da bir Yahudi tarafından dolandırılmış ve bu sebeple Yahudi aleyhtarı olmuş bir adamı ele alabiliriz. Bu durum "yeterli (haklı) gerekçesi olmama" durumuna açık bir örnektir⁶⁰.

Allport, önyargının ilâhiyatla ilgili bağlamını değerlendirirken, kardeşliği ve sevgiyi bolca teşvik etmesine rağmen hemen hemen bütün ilâhiyat sistemlerinin üç türden bağnazlığa davetiye çıkardığını ifade eder: Bunlardan birincisi, bir dini yegâne otorite olarak görmeye ve vahyin doktrinini hakkında yorum yapmanın artık sona erdiği gibi bir görüşe götürür. Bunun yanında insan mukadderatı ile ilgili nihai hakikatın bir zümrenin tekelinde olduğunu iddia etmeye götürür ve hâlâ böyle bir güce sahiptir. Bu durumun böyle sert bir şekilde ele alınması, diğeri dinî ve felsefî formülasyonları insanlığın kurtuluşu için bir tehlike gibi öğretilmesine yol açabilir.

Bağnazlığı teşvik eden ilâhiyatla ilgili ikinci bağlam ise "ebedi saadet" doktrinidir (bu eskiden günümüzdekine oranla çok daha teşvik edici idi). Allah'ın seçilmiş kulları veya Tanrı'nın toprakları gibi anlayışlar yüzünden çılgın Haçlı Seferleri düzenlenmiştir. Bütün

⁵⁹ YÜRÜŞEN, Melih, *Liberal Bir Değer Olarak Ahlakî ve Siyasi Hoşgörü*, YKY, İst. 1996, s. 24, 25

⁶⁰ ALLPORT, G.W., "The Religious Context of Prejudice", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1966, vol.6, s. 448

bunlar, ebedî saadete ulaşmak için yapılmıştır. Sonuçları ise ırkçılık ve ekümenizmdir. Güney Afrika bunun örneğidir⁶¹.

Üçüncü teşvik ise, dinî doğruların teokratik bir monarşiye dönüştürülmesidir. Bunun ortadan kalkması için Allport, devlet ile kilisenin birbirinden ayrılacağı bir sivilizasyonu önerir.

Önyargının dinî bağlamını incelerken, Allport bunu sadece ilâhiyatın neden olduğu bir durum olarak görmez. O'na göre dinî önyargıda esas olan ilâhiyattan daha çok sosyo-kültürel ve ferdi-psikolojik bağlamdır. Kiliseye devam edenlerin kiliseye gitmeyenlerden daha önyargılı olmalarında önyargıyı aşıl原因an şey din değildir. Bu, onların yaşadığı sosyo-kültürel yapıdan ve bireyin kendi psikolojik durumundan kaynaklanmaktadır⁶².

Spilka, dindarlık ve önyargı arasında negatif bir münasebet olması gerektiği noktasında bir fikre sahip olduğunu, fakat bunun deneysel verilerle doğrulanamadığını, dindarlık ve önyargı ilişkisinin pozitif olma eğiliminde olduğunu ifade etmektedir⁶³. Bu eğilim -daha önce de ifade ettiğimiz gibi- pek çok araştırmada tespit edilmiştir. Sanua (1969), Hartshorne ve May (1928), Eieseman ve Cole (1964), Maranell (1967), Feagin (1964), Weima (1965) yaptıkları araştırmalarda din ile önyargı arasında pozitif bir ilişki bulmuşlardır⁶⁴. Ancak önyargı ve dindarlık konusundaki ampirik yaklaşımlar bu tespitlerle sınırlı değildir. Özellikle Allport'un başlattığı önyargıyı içgüdümlü-dışgüdümlü dindarlık dikotomileri açısından inceleme sürecinde araştırmalar, içgüdümlü dindarların dışgüdümlülerden, onların da "farklılaşmamış dindarlar"dan (indiscriminately proreligious) daha az önyargılı olduğu sonucunu vermiştir. Buna göre önyargı bizzat dinden değil, dinin ferdî yaşayış ve algılayış biçiminden kaynaklanmaktadır. Bu sonuçlar açısından bakıldığında, Spilka'nın da belirttiği gibi "din ve önyargı problemi esas itibarıyla halledilmiş görünmektedir"⁶⁵.

⁶¹ Ecumenicism: Kiliseleri birleştirmedir. Bunun örneği sadece Güney Afrika değildir. Arz-ı Mev'ud, yani "vadedilmiş topraklar" inancı yüzünden, İsrail'in Filistin'e yaptıkları da buna en güzel örnektir.

⁶² Bkz. Age., s. 449-455

⁶³ SPILKA, Bernard, *"The Meaning of Personal Faith: A Continuing Research Odyssey"*, Psychology of Religion, ed. H. Newton Malony, Baker Books House, Michigan 1991, s. 161

⁶⁴ SANAU, W.D., *"Religion, Mental Health and Personality"*, Current Perspectives... s. 182; DITES, James E., *"Religion, Prejudice and Personality"*, *Research on Religious Development a Comprehensive Handbook*, Ed. Merton P. Strommen, Hawthorn Book, New York 1971, s. 357-359

⁶⁵ SPILKA, B., HOOD, R.W., GOURSUCH, R.L., *The Psychology of Religion an Ampirical Approach*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, N.J. 1985, s. 273; Bkz. ALTEMEYER and HUNSBERGER, *"Authoritarianism, Religious Fundamentalism, Quest and Prejudice"*, s. 116

Ayrıca solcuların da muhafazakârlar kadar otoriter ve önyargılı olabilecekleri yapılan çalışmalarda ortaya konmuştur⁶⁶. Bizim yaptığımız araştırma sonuçlarına göre de dindarlar ile dine karşı olumsuz tavır alanların önyargı puanları neredeyse birbirine eşittir⁶⁷.

Ortaya koydukları program ve telkin ettikleri öğreti ne olursa olsun, bütün kitle hareketleri, aşırılığı, gayreti, parlak umutları ve hoşgörüsüzlüğü körükleyebilmektedir⁶⁸. Nitekim bugün dünyanın büyük bir bölümünde gruplararası çatışma ve düşmanlık bilinmektedir. Mesela Birleşik Devletlerde siyah-beyaz, Irakta ve diğer Arap ülkelerinde Sünnî ve Şii Müslümanların çatışmaları bunun örneğidir⁶⁹. Bütün bu çatışmaların oluşmasında tarihi, sosyo-ekonomik, kültürel, siyasî duruma ait etmenler, psikolojik faktörler ve insan zihninin şematik yapısı rol oynamaktadır. Başka din mensuplarına karşı oluşan önyargı bir yana, aynı dinin mensupları bile dindaşlarına dışlayıcı davranışlarda bulunabilmektedir. Elbette ki büyük monoteist dinlerde özellikle İslâm ve Hristiyanlıkta etnik gruplar üstü bir taraf söz konusudur. Bu dinler bir kabile dini değildir, evrensel bir mesaj taşımaktadır; dinin kapıları isteyen herkese açıktır. Manevî açıdan (örneğin Mevlevilikte) yabancılara, sürgünlere, göçmenlere kucak açma, insan haysiyetinin evrenselliğinin bilinci ya da bu bilincin göstergesi sayılabilir. Diğerinin/başkasının insan olarak kabulü, bir ırka veya kültüre aşkın bir anlayışı yansıtmaktadır⁷⁰. Fakat burada sorun (önyargı sorunu) dinin öğretilerinin ötekine karşı önyargılı bakışı destekleyip desteklemediğinde değildir. Dinî önyargı sorunu toplumsal-bireysel kabullenişte aranmalıdır.

Spinoza, "Hristiyan dininden olmakla, yani herkese karşı, sevgi, barış, ölçülü ve vefakâr olmakla övünen kimselerin buna karşın birbirleriyle en düşmanca tarzda çekişmeleri ve her gün birbirine en büyük kinleri kusmaları beni sık sık şaşırtmıştır, öyle ki insan, onların inançlarını yukarıda sayılan erdemlerden çok, düşmanca tavırlarından daha kolay tanıyabilir" diyor. O'na göre, inancın artık saffdilikten ve önyargılardan başka bir şey olmamasına şaşmamalıdır. Hem de ne önyargılar! Öyle önyargılar ki, insanları akıllı varlıklardan hayvanlara dönüştüren, herhangi bir insanın kendi yargı gücünü kullanmasını ve doğru ile yanlış arasında ayırım yapmasını tamamen

⁶⁶ Bkz. MILBURN, *Sosyal Açıdan Kamuoyu ve Siyaset* (çev. Ali Dönmez, Veli Duyan) ed. Ali Dönmez, Gündoğan Yay., Ankara 1994, s. 97, 98

⁶⁷ GÜRSES, İbrahim, *Kölelik ve Özgürlük Arasında Din*, Arasta Yay., Bursa 2001, s. 118

⁶⁸ HOFFER, Erich, *Kesin İnançlılar*, (çev. Erkil Günür), İm Yay., 6. Baskı, İst. 1995, s. 23

⁶⁹ CRIDER, et. all., *Psychology*, s. 440

⁷⁰ Bkz. BİLGİN, *Kollektif Kimlik*, s. 77

engelleyen ve aklın ışığını tamamen söndürmek için olanca çabayla yaratılmış önyargılar⁷¹.

Egoizmin hizmetinde kullanılacak ve insanlara büyük zararlar verebilecek önyargının pek çok çeşitleri vardır. Farklı önyargı çeşitleri dinî riyakârlığı ve taassubu maskeleyebilmektedir. Bu, onların şahsi ve aile menfaatlerine hizmet etmeleri halinde meydana gelir. Öte yandan önyargı, hepsi hariçten gelen ırkçı, kör nefret ve ulusal saldırganlığı amaçlayan paranoid anlayışlara dönüşebilmektedir⁷². Nitekim 11 Mart 1998 tarihinde atv ana haber bülteninde yayınlanan bir haberde, atv Kosova muhabiri Şerif Turgut, Sırplarla röportaj yapıyor ve Sırp askerleri şöyle diyordu: "Onlar Müslüman biz Hristiyanız. İsa ile Muhammed bir arada bulunamaz. Bu nedenle Müslümanlar Kosova'dan defolup gitmeli".

Sonuç olarak, din ve önyargı ilişkisini inceleyen teorik ve ampirik çalışmalarda görülmüştür ki, bu konuda dinin rolü karmaşıktır. Din hem bir önyargı meydana getirebilme kapasitesine sahiptir hem de önyargıyı parçalayabilme gücüne sahiptir⁷³. Bu nedenle önyargıyı doğrudan dine bağlamak yerine dinin yaşandığı kişisel, tarihi, sosyo-ekonomik ve kültürel atmosfere göre değerlendirme yapmak daha doğru gözükmektedir.

⁷¹ SPINOZA, "Tractatus Theologico-Politicus", Felsefe Tartışmaları, s. 116, 117; Bkz. LOCKE, John; *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, (çev. Melih Yürüşen), Liberal Düşünce Topluluğu, Ank. 1995, s. 4

⁷² LINDOM, *Başaklar ve Ayrık Otları*, s. 101

⁷³ Bkz. ALLPORT, *The Nature of Prejudice*, s. 444